

Ragadies Tamás

ADALÉKOK A KISTELEPÜLÉSI HELYI KÖZÖSSÉG FOGALMÁNAK ÉRTELMEZÉSÉHEZ⁷²

Abstract

Local community as a “paradise lost” is an essential term which is often used in scientific debates, documents and strategies of regional and local development. This phrase has a complex and heterogeneous content that undermines professional communication. The aim of this paper is a short summary of various community interpretations from the viewpoints of minor settlements. Analysing this dynamic term by reviewing sociological resources could facilitate a better understanding of structure and functions of local communities.

A bizonytalanság és kiszámíthatatlanság veszélyekkel teli világában felértékelődik a stabilitást és az otthon melegét jelentő közösségi lét. Zygmunt Bauman a közösségek nyújtotta biztonság és a kihívásokat és lehetőségeket rejtő szabadság közötti egyensúly problematikáját állítja a középpontba művében (2013), s a közösségről, mint általános vágyaink tárgyát képező, az individualizációs folyamat során elveszített paradicsomi állapotról ír. Ma is elterjedt toposz a vidék és közösség fogalmának összekapcsolása⁷³, illetve a közösségek azonosítása a hagyományos kultúrával rendelkező, szoros kapcsolati rendszerekre épülő társadalmi formációkkal, a lokális viszonyok kötelékei révén egymást segítő egyének, családok hálózataival.

A *helyi közösség* fogalmának meghatározása, illetve a fogalom tárgykörének értelmezése azért kiemelten fontos feladat, mert a számos kutató és fejlesztő szakember által használt kifejezéshez olyan eltérő jelentéstartalmak tapadnak, amelyek egy része ellentmondásos, más részük pedig nem alkalmas maradéktalanul a jelenleg működő lokális közösségi formációk leírásához. A változó társadalmi körülmények indokoltá teszik, hogy a helyi közösség fogalmi elemeinek lényegi megragadása során kövessük a dinamikusán átalakuló keretek mozgását, értelmezve az újabb jelentéstartalmakat.

A kérdéskör aktualitását adják a pandémiával kapcsolatos korlátozások: a karantén egyfajta „röghöz kötöttséget” hozott létre, erősítve és újszerű módon megvilágítva a lokalitás szerepét életünkben, másrészt – szemben a közösségek helyhez kötöttségének elvével – privát és munkakapcsolataink jelentős részét az online térbe helyezte át.

⁷² A tanulmány a szerző „Közösségek és helyi társadalom az ormánsági kistelepüléseken” c. 2019-ben kiadott munkájában közölt szakirodalmi áttekintés (13-29. o.) átdolgozott, bővített változata.

⁷³ Csurgó Bernadett - Légmán Anna (2015: 55-56) alapján a vidék reprezentációjának fontos elemét képezi a közösségek megtartó ereje, motiválva a városból vidékre való kiköltözést.

A helyi közösség fogalmi tisztázásával kapcsolatos további motivációt a jelenleg futó, illetve a közelmúltban lezárult, a vidéki térségekre irányuló uniós és nemzeti közösségfejlesztési programok⁷⁴ adják. A pályázati rendszer döntéshozói - a szubszidiaritás elvének megfelelően - azokat a projekteket részesítik előnyben, amelyek a helyi társadalom igényeire reagálnak, s bevonják a lokális érdekcsoportokat a tervezés és megvalósítás különböző pontjain a nagyobb hatékonyság és a fenntarthatóság érdekében. A részvételen alapuló helyi stratégia-alkotás különösen nagy kihívást jelent a társadalmi erózió által érintett vidéki térségekben, ahol hiányoznak a lokális kohézió építőköveinek tekintett alapvető szereplők és tényezők. A helyi társadalom megszólítása és aktív bevonása csak együttműködő, érdekeit szem előtt tartó és cselekedni képes helyi közösségek esetében valósulhat meg.

Jelen megközelítés a vidéki kistelepülések helyi közösségeit állítja a középpontba a társadalomtudományos gondolkodás perspektívájából. A lokális közösség fogalmi rétegeinek megvilágítására, a rurális térségre jellemző sajátságok értelmezésére elsősorban a szociológia teoretikusainak munkáira alapozva kerül sor.

Hagyományos közösségek - a klasszikus szociológiai elméletek tükrében

A települési közösségekkel kapcsolatos elméletek és vizsgálatok a szociológia tudományának központi problémaköréhez tartoznak. A diszciplína megszületése szorosan kapcsolódik ahhoz a diskurzushoz, amelyet az ipari forradalom, a tőkés termelési mód és az urbanizáció hatásai váltottak ki a 19. században. A hagyományos kötelékek felbomlása, az emberi mentalitás és viselkedés átalakulása, a tradíciók elvesztése, a települési környezet drasztikus megváltozása során létrejött új rend elemzése számos gondolkodó munkáiban kap központi szerepet (vö. Marx 1978, Weber 1979, Tönnies 1983). A közösségelmélettel foglalkozó szerzők írásaiban kirajzolódnak a hagyományos közösség fogalmának lényeges elemei.

A változásokat a társadalmi egységek transzformációjában megragadó elméletek közül kiemelkedik Ferdinand Tönnies *Közösség és társadalom* c. munkája. Tönnies értelmezésében a közösség „az együttélés valódi és szerves formája” bizalmas, otthonos, kizárólagos, „eleven organizmus” (Tönnies 1983: 9-11). A közösséget három, szorosan összekapcsolódó és egymás után kiépülő típussal jellemzi a szerző: a rokonságot eredményező „vér közössége”, a közös lakóhelyet és munkahelyet (pl. szántóföldek) jelentő szomszédság „hely közössége” és a barátságként definiált, a közös szent helyeket és isteneket magában foglaló „szellem közössége”. A közös nyelv, a közös szokások és hitek erősítik ezt a szerves együttélést, melynek módosulatai a falu (mellette a közös szellem által összetartott hagyományos város), a vidék és az ország. A közösségi élet közös javak birtoklását és élvezetét is jelenti (1983: 23-56). Tönnies a közösséget az újonnan kialakuló társadalommal szemben határozza meg. A társadalmat szintén békés, egymás mellett élő emberek alkotják, ugyanakkor a társadalom tagjai között nincsenek lényegi kapcsolatok: nyugalmi állapotban is a negatív (tartózkodó) magatartás

⁷⁴ vö.: European Network for Rural Development - <https://enrd.ec.europa.eu/> Az elmúlt időszak legnagyobb tematikus hazai programja a helyi identitás és kohézió erősítését célzó Cselekvő Községek projekt volt: www.cselekvokozossegek.hu

a normális és alapvető viselkedés; piacon alapul, ellenszolgáltatások rendszere tartja össze, s állandó változás jellemzi (1983: 57-72) A közösség fogalmával kapcsolatban Tönnies fogalmazza meg a kifejezéshez kötődő pozitív nyelvi viszonyulást (1983: 9-10). A közösség valamilyen módon értéket hordoz az egyén és a társadalom számára.

A Tönnies által jelzett közösség-társadalom dichotómia jelenik meg – más interpretációban – Durkheim korai szolidaritás-elméletében. Az embereket a „közös tudat”, „közös hiedelmek és érzések rendszere” kapcsolja a társadalomhoz (Durkheim 2001: 85-121). A vallási jellegű mechanikus szolidaritás esetében a társadalom tagjai között ez a közös tudat teremt kohéziót, a közös érzelmek és a feltétlen tekintély által erősítve, a törvényszegéseket keményen szankcionálva. A szakszerűség, a munkamegosztás, az individualizáció terjedésével meggyengül a mechanikus szolidaritás, s az egyént a speciális funkciók rendszerét jelentő társadalomhoz az organikus szolidaritás kapcsolja közvetett módon (Némedi 1996: 56-63).

Max Weber cselekvéseméletének bázisán, a társadalmi kapcsolatok tipizálása során megkülönböztette a közösséget és a társulást. A közösség esetében a társadalmi cselekvés aktorait érzelmi-indulati, illetve tradicionális beállítottság jellemzi. Érték- és célracionális motiváció esetén társulásról beszélünk (Weber 1987: 66-67). A közösségre jellemző cselekvésformákat tehát indulati és érzelmi állapotok, illetve a hagyományokhoz, szokásokhoz, bevett szabályokhoz, konvenciókhoz való ragaszkodás határozza meg (vö. Bertalan L. 2001: 113-136).

A hagyományos közösségek viszonyainak ösztönös, érzelmi meghatározottságát emeli ki a 20. század elején publikált tanulmányában Georg Simmel is (1973: 251-266). A nagyvárosi lét racionalitását és intellektualitását állítja szembe a kistelepülések világának „*hangulatokra és érzelmi kapcsolatokra beállított létezésével.*” Ezek a kötelékek Simmel szerint „*a lélek tudattalanabb rétegeiben gyökereznek, és leggyakrabban a folyamatos megszokások nyugodt egyenletessége alapján alakulnak ki*” (1973: 252-253).

A településszociológiai irodalomban így kerül szembe egymással a vidéki térségekre és a kistelepülésekre jellemző nyugodt közösségi lét a nagyvárosok tömegtársadalmaival. A városi embert kiégés, eltompulás, elmagányosodás, kiüresedés fenyegeti (vö. Simmel 1973, Wirth 1973). A Chicagói iskola teoretikusa, Louis Wirth szerint a városi élet nem biztosítja a személyiség integratív fejlődését, visszaszorítja a gyermekvállalást és a családi értékeket. A rokonsági kötelékek helyett érdekcsoportok fogják össze az embereket, erős és átláthatatlan függőségek rendszerében (Wirth 1973: 41-63). A fenti ellentétet élezi tovább az amerikai antropológus, Robert Redfield „folk society” elméletével, amelyben felvázolja a hagyományos népi közösségek tiszta ideáltípusát, szembeállítva az urbánus társadalommal. A „folk society” kicsi és izolált homogén közösség, ahol erős a családi, rokonsági alapokon nyugvó csoportszolidaritás, fontos a vallásosság. Az emberek viselkedése a hagyományok által meghatározott, spontán és személyes (Redfield 1947: 293-308).

A klasszikus szociológiai irodalom a közösségről, mint az emberi együttélés hagyományos, természetes keretéről beszél, amely a preindusztriális és prekapitalista struktúrákhoz kapcsolódik. A hagyományok, szokások meghatározó szerepe mellett jellemző rá az ösztönösség, a stabilitás és az állandóság. A modernitás megtöri ezeket a tradicionális

közösségeket, háttérbe szorulnak a munkamegosztáson, gazdasági racionalitáson és piaci logikán alapuló új, társadalmi jellegű képződményekkel szemben.

Modern közösségek - meghatározások, definíciók

A fentebb tárgyalt jellemzők értelemben a mai fejlett államokban nem beszélhetünk közösségekről. Louis Wirth megfogalmazása szerint a „folk community”, a népi közösség és életmód átadja a helyét a technológiai civilizációnak. A család helyett az állam válik a társadalmi szerveződés uralkodó formájává, az önellátást és lokális kereskedelmet felváltja a világpiacon, ugyanakkor azonban a közös érdekérvényesítés szükségessége a társadalmi integráció új formáit alakítja ki, s kiszélesednek a közösség területi határai. A területi lehatárolásban új tényezők játszanak szerepet: az adminisztratív körzetek mellett az ingázás és kiskereskedelem által kijelölt határok is fontosak. A közösség intézmények együtteseként (iskolák, üzletházak, kulturális központok, klubok, szomszédsági szervezetek stb.) is felfogható (Wirth 1997: 21-23).

A közösség a földrajzi terület és a társadalmi kohézió közötti kapcsolatot jelöli MacIver és Page bevezető írásában (1997: 19-20). A lokalitást még a vándorló népcsoportok esetében is kiemelten fontosnak tartják, hiszen a tagok egyszerre tartózkodnak ugyanabban a (változó) földrajzi térben. A modernitás nem a területiséget, hanem a csoportkohéziót biztosító közösségi érzést gyengíti: nem formálódnak személyes kapcsolatok, nem tudatosulnak a közös érdekek.

Amíg a fenti gondolkodók számára a lokalitás a közösség fogalmának lényegi eleme, s a modernitás csupán a területiség új formáit hozza létre, addig pl. Melvin Webber szerint a térbeli közelség egyre inkább leértékelődik. Sokkal fontosabb az elérhetőség (accessibility), az interakció, hiszen a földrajzi mobilitás és a technológiai fejlődés újszerű kapcsolódási lehetőségeket teremt. Az emberek alapvetően érdekeik mentén kapcsolódnak egymáshoz, s a lokalitás csak egy az érdekgeneráló tényezők közül. Így az egymáshoz közel élők (place-community) számára a helyi szolgáltatások megfelelő szintjének biztosítása jelentheti a közösség alapjául szolgáló integrációs alapot. Ez a bázisa a települési önkormányzatok működésének is. Webber interpretációjában a közösségeket hasonló érdekekkel jellemezhető, s egymással rendszeresen interakcióba⁷⁵ lépő egyének alkotják (Webber 1964: 108-111).

A közösséghez szorosan kapcsolódó, annak funkcionalitását hangsúlyozó fogalom Talcott Parsons társadalomelméletében a „kollektivitás”, amely egységes interakciós rendszert jelent, s amely alakzat közös (vagyis sokak számára fontos) célokkal és kollektív (vagyis többek előrejutását segítő) célokkal, valamint szolidaritással jellemezhető; ez utóbbi közös értékminták elfogadásában nyilvánul meg (Parsons – Shils 1988: 7-9).

A hagyományos, zárt közösségekkel szemben a lakóhely megválasztásának szabadságára hívja fel a figyelmet J. Bensusan és A. J. Vidich tanulmánya (1997: 27-28). A lakóhely kiválasztása az egyén vagy család anyagi helyzete, preferenciái, fogyasztási szokásai,

⁷⁵ Webber felhívja a figyelmet a community (közösség) és a communication (kommunikáció) kifejezés azonos szótövére.

valamint a szomszédság ismert vagy vélt jellemzőin (osztály, kultúra, etnikai csoport) alapul. A modern világ közösségei tehát önkéntesek; az értékek, kultúrák és intézmények alapján meghozott döntések alapján formálódnak.

A társadalomtudományokban az aktuálisan működő és vizsgálható társas formációkra használt „közösség” kifejezés jelentéstartalma tovább módosult - többek között szociálpszichológiai értelmezéssel gazdagodva, így elsősorban az egyének közötti szoros kapcsolatokra, a társadalmi kohézió mértékére, az egymásrautaltságra, illetve a közös ügyekhez való viszonyra vonatkoztatjuk (vö. Farkas P. 2005: 128-129). A közösség fontos jellemzője - a korábbi stabilitással szemben - a változás, a fejlődés lehetősége. Különböző személyiség típusok alkotta egység kereteket biztosít a közös célok eléréséhez, ugyanakkor az egyéni személyiségfejlődéshez is. A közösség a motivációk, a megújulás, a közvetlen interakció terepe. A szociálpszichológiában a közösség olyan elsődleges kiscsoport, ahol lehetőség nyílik a személyes ismeretségre, a közvetlenségre, az informalitásra; tartós együttélési keretet biztosít. A csoport akkor működik közösségként, ha értékei és normái a tagság számára vonatkoztatási alapként funkcionálnak (Csepeli 2000: 81-83). A közös értékrend a közösséghez tartozás kiemelt kritériumát képezi.

Számos területen kimutatható a szociálpszichológiai nézőpont hozzájárulása a közösségek értelmezéséhez és elemzéséhez. Anthony Cohen (1985: 98) a szociális konstruktivizmus elmélete alapján a közösséget konstruált jellegű entitásnak tekinti (vö. Szöllősi 2013: 42), amelyben a tagok szimbolikus kötelek révén kapcsolódnak a kulturális jelenségnek tekintett alakzathoz. A közösség szimbolikus megkonstruálásában szerepet játszik a tér (lokalitás, geográfiai identitás), a tagok közös érdekei, egymás közötti interakciói és a közös cselekvés.

Hankiss Elemér az emberek olyan együttélését nevezi közösségnek, „*amelyet a következő négy tényező köt össze: közös érdek, közös cél, közös értékrend és a fenti három tényező meglétének tudata, vagy más szóval a „mi” tudat*” (Hankiss 1983: 206). A közösség jellegét az egyes tényezők intenzitása határozza meg, erős jelenlétük a csoportkohézió alapja. A hagyományos közösségek megszűnése Magyarországon a szocialista időszak változásainak eredménye. Felbomlásuk – Hankiss szerint – együtt járt az urbanizációval, a gazdasági átalakulással, a tömegkommunikáció új formáinak terjedésével, de pusztulásukat döntően a szocialista időszak paternalista politikája segítette elő. Az esetlegesen létrejövő új közösségi típusú képződmények egyik problémája, hogy – a tradicionális struktúrákkal ellentétben – hiányzik az erő (a középkori védőszent alakja), amely a közösséget a világrend egészébe integrálja, az általános értékekhez kapcsolja (1983: 235-236). Hankiss felhívja a figyelmet: a személyiség egészséges kibontakozásának alapfeltétele a közösségi lét (1983: 238-239). Valódi közösségekhez tehát az értékek tudatos felvállalására és demokratikus intézményekre egyaránt szükség van.

A modern társadalom közösségei szempontjából fontos adalékokkal szolgál Warren megfogalmazása (1956: 9-11), mely szerint a közösség olyan társadalmi alakzat, amely szocializálja tagjait, kontrollt gyakorol felettük a közös értékekre vonatkozó szabályok szempontjából, segíti azok anyagi előre jutását, s a kölcsönös segítségnyújtás megvalósulásával

olyan feladatokat valósít meg, amelyek egy személy számára elérhetetlenek (mivel vagy túl nagyok, vagy pedig sürgős megoldást igényelnek).

A fenti két definíció egyrészt konkrétan – Parsons „kollektivitás” fogalmához hasonlóan – funkcionalitásában ragadja meg a közösséget, másrészt kitér a határait: közösségként működhet pl. egy ország, egy nemzet, egy határokon átnyúló vallási felekezet is. Elkülönül egymástól a személyes ismeretségen alapuló *közvetlen*, és a térben egymástól távolabb élő tagok által alkotott, nagyobb *eszmei* közösség (Hankiss 1983: 207-208). A magyar nemzet ebben az értelmezésben felfogható közös értékeken nyugvó, a közjóra irányuló, eszmei szolidaritásközösségként is.

A fogalom jelentéstartalmának további rétegeként, a fejlett demokratikus hagyományokkal rendelkező országokban a közösségek a civil társadalom alapvető intézményeiként funkcionálnak, az állampolgárok szabad, alulról szerveződő érdekcsoportjait jelölik. Ezek a társadalmi egységek a demokrácia megvalósulásának színterei, az érdekérvényesítés eszközei – állandó kommunikációban az emberekkel és a kormányzattal (Farkas 2005: 187); gyakran jelennek meg nonprofit szervezet formájában. A civil társadalom fogalmának meghatározása (vö. Mészlivetz 1999: 178-193) túlmutat a közösség értelmezésének jelen keretein, ugyanakkor fontos kiemelni, hogy közösség napjainkban - a civil társadalom sejtjeként - olyan autonóm, önkéntes társulást jelöl, amely jogokkal rendelkező és kötelességeik tudatában lévő állampolgárokat tömörít, s amely tagjainak a kötődés lehetőségét, az odatartozás érzését nyújtja, s egyben választási lehetőségeket (szabadság) is biztosít (vö. Dahrendorf 1997). Ez a közösség a kooperáció és a szolidaritás terepe, ahol az egyén lemond szuverenitásának egy részéről a közjó és saját előre jutása érdekében, alávetve magát az együttműködés szabályainak (vö. Alexander 1998).

Közösségek az információs társadalom korában

A modernitásban tehát a közösség értelmezése - a társadalmi változásokkal összefüggésben - átalakul. A közös tér, az egymás mellett élés helyett nagyobb hangsúlyt kap a tagok közti rendszeres interakció, a közös gyökerek és hagyományok helyett előtérbe kerülnek az adott csoport kohézióját megteremtő érdekek. A közösséghez való csatlakozás kapcsán felértékelődik az egyéni döntés, a szabad választás lehetősége. A modern közösség olyan szocializációs közeg, ahol az értékek és normák a csoportfejlődés folyamatai során formálódnak. A közösség szabályainak való alárendelődés segíti a csoportcélok elérését, a problémák megoldását, ezáltal elősegítik a közösség tagjainak boldogulását, előre jutását.

Az infokommunikációs technika fejlődése, a kommunikáció új formáinak térhódítása napjainkban is módosítja a közösség-fogalom korábbi tartalmát. *„Társadalmaink egyre inkább a Hálózat (globális cserefolyamatok) és az Én (identitás) bipoláris szembenállása körül szerveződnek”* (Castells 2005: 36). Az internet és mobiltelefon segítségével az egyének minden eddiginél hatékonyabban kapcsolódhatnak be az általuk fontosnak tartott közösségek életébe - akár nagy távolságról is. A sokcsatornás kommunikáció váltakozó, sokrétű és flexibilis közösségi kötődést eredményezhet (Szécsi 2013: 7-10).

Vitányi Iván a társadalmi szerveződés szintjei kapcsán megkülönböztet primer, szekunder és terciér közösségeket (1995: 13-39). Az elsődleges csoportok a vérség, lakóhely,

munkavégzés és kultúra alapján szerveződő természetes közösségek, amelyek a klasszikus szociológia közösség-képének felelnek meg. A másodlagos csoportokban az ember már csak a személyiség egy részével vesz részt, elvesz a primer közösségekre jellemző közvetlenség és bizalmasság, viszont megvalósul a személyiség autonómiája, a választás lehetősége és kötelezettsége. A harmadfokú közösségek a modern világ csoportosulásai, amelyben az egyének tudatosan, önkéntesen szerveződnek közösséggé – értékeik alapján. A tercier forma egyesíti tehát az elsőfokú közösségek otthonosságát és a szekunder csoportok magasabb szabadságfokával. A szerző szerint – bár alapvetően egy ideálisnak tartott elméleti konstrukció jellemzőit tárgyalja – hosszabb távon a harmadfokú közösségek válhatnak meghatározóvá a társadalomban.

Szécsi Gábor az elektronikus kommunikáció elterjedésével a közösségek „mediatizálására” hívja fel a figyelmet: a közvetített kommunikáció hatására „*az ember mind gyakrabban és tudatosabban azonosul olyan csoportok értékrendjével és normáival is, amelyek tagjai között gyakorlatilag semmilyen közvetlen, face-to-face kommunikációs kapcsolat sem áll fenn*” (2013: 22). Az utóbbi időben egyre erősödő *virtuális közösségek* működése jelent új kihívást a közösségelmélet teoretikusai számára. Az internethasználat első időszakában a számos kritika érte az otthonosság és szolidaritás látszatát, illúzióját keltő viszonyokat, az elmúlt években azonban egyre erősebb elismertségük a közösségkutatók körében. A fizikai jelenlét alapuló csoportokhoz hasonlóan, az érdeklődési körök mentén szerveződő virtuális közösségek esetében is beszélhetünk az összetartozás érzéséről, közös normákról, célokról (vö. Rheingold 2000).

Az elmúlt időszakban a közösségi lét szempontjából - új aspektusként - lendületet kaptak a társadalmi tőkével kapcsolatos kutatások. Bourdieu fogalma azokra a mozgósítható erőforrásokra vonatkozik, amelyek bizonyos csoporthoz tartozáson, tartós hálózatokon, kölcsönös ismeretségeken alapulnak, s amelyek szövetségek, kötelezettségek, jogok és teljesítések formájában nyújtanak támaszt (Bourdieu 1978: 350-378)⁷⁶. A virtuális közösségek kritikusi ezt az aspektust erősítik fel a valódi közösségek meghatározása kapcsán: a közösséghez tartozásból fakadó erőforrásokról csak fizikai közösségek esetében beszélhetünk (Szécsi 2013: 26). Ezt erősíti Coleman társadalmi tőkét funkcionalitásában bemutató írása is (1988: 95-120). Szerinte a kötelezettségek és teljesítések, az információ átadása és a közösségi normák védelme bizonyos fokú zártságot feltételez. Ezzel szemben a virtuális közösségek az esetlegességen, az identitás elrejtésén, a felelősség hiányán alapuló álközösségek. Az internetes közösségek ugyanakkor – amint ezt más szerzők (Rheingold, Katz - Rice; idézi Szécsi 2013: 27-32) jelzik – ugyanúgy képesek a bizalom megteremtésére és a társadalmi tőke felhalmozására és aktivizálására, sőt a fizikai közösségekkel szemben kevésbé kötik őket az idő

⁷⁶ A társadalmi tőke típusait minőségük és irányultságuk alapján különböztethetjük meg. Az összetartó társadalmi tőke erős kötést, szolidaritást, homogén csoporttudatot eredményez családon, rokonságon, etnikai csoporton belül. Az összekötő társadalmi tőke az egyes csoportok, rétegek közötti kapcsolódást biztosítja. Az összekapcsoló társadalmi tőke hierarchikus társadalmi intézmények, egységek (pl. civil szervezetek, önkormányzatok) között biztosít együttműködést (Füzér - Gerő - Sik - Zongor 2005: 22)

és tér korlátjai. A virtuális csoportok esetében nagyobb nyitottság nyilvánul meg, szélesebb a bekapcsolódók lehetséges köre: elhalványulnak a közösség és társadalom határai. A hasonló érdeklődés erősebb motivációkat, aktívabb részvételt eredményez.

A fentiek alapján a valódi közösségek kialakulásának és működésének nem feltétele a közös lokalitás és a face-to-face interakció. A megvalósuló aktív hálózati kommunikáció a működő fizikai közösségek kohézióját is előnyösen befolyásolhatja, amennyiben az online és offline érintkezés kiegészíti egymást. A mediatisált hálózati társadalom közössége tehát „*hatékony információközvetítésre irányuló kommunikatív cselekvések szabályait egyöntetűen elfogadó és alkalmazó emberek közötti viszonyok összessége*” (Szécsi 2013: 36).

Napjaink közösségei szempontjából tehát – a hagyományos közösségektől eltérő módon – kulcsfontosságú a közös interakció, az információáramlás új lehetőségeinek használata, az érdeklődés és érdekek hasonlósága, az önkéntesség és nyitottság. A lokalitás szerepe tovább gyengül, ugyanakkor – lényegi elemként – fennmarad a *társadalmi tőkéhez* kapcsolódó erőforrások akkumulációja és felhasználása.

Vidéki közösség a modern társadalomban (fogalmi áttekintés)

A tanulmány bevezetőjében jelzett alapvető kiindulópont, hogy a leszakadó vidéki térségek fejlődésének komoly akadályát képezi a falusi társadalom helyi közösségeinek megroppanása, dezintegráltsága, a társadalmi struktúra eróziója. A fenti definíciós kísérleteket követően ezért kiemelten fontos annak a tisztázása, hogy milyen szempontból beszélhetünk közösségekről a vizsgálatunk fókuszában álló, hagyományos életteret jelentő kistelepüléseken. A közösség fogalom mely elemei alkalmasak a falusi életterek hálózatainak értelmezéséhez?

A modernitással a Tönnies (1983) által felvázolt, kohéziót biztosító kötelékek jelentősen átalakultak: a rokoni szálak meggyengültek, a földrajzi mobilitás gyakran a családtagokat is eltávolítja egymástól. A tér használata is megváltozott: a helyi termelés csak a vidékiek töredéke számára jelent megélhetést, az önellátás helyébe lépő kiterjedt munkamegosztással teret nyert az „organikus szolidaritás” (Durkheim 2001); ugyanakkor megjelennek a munkaerőpiacon kívül rekedtek jelentős csoportjai. A szekularizáció és az értékek pluralitása a „közös szellem” integrációs erejét is aláásta. A hagyományok és szokások kötése fellazultak, eltűnt az ösztönösség, természetesség és stabilitás. A „folk society” kulturális izoláltságát (Redfield 1947) – alternatív zártásgként – a hátrányos helyzetű településekre jellemző közlekedési nehézségek és a szolgáltatásokhoz való hozzáférés gyengeségei váltják fel. Ugyanakkor a konzumtársadalom kultúrája a média segítségével a legelszigeteltebb településre is eljut, egyénileg, a fogyasztás útján elérhető célokat jelölve ki az emberek számára.

Napjainkban a falvak helyi társadalma leginkább Melvin Webber *területközösség* („place-community”) fogalmával kapcsolható össze (1964). A kistelepüléseken élő emberek értékei, érdekei és céljai sokfélék. Közösséggé formálódásuknak és összetartozásuk érzésének alapját tehát az adott lokalitáshoz való kötődésük jelentheti. A fizikai közelség közös érdekeket és célokat alapoz meg. Ilyenek pl. a helyi infrastruktúra fejlesztése, a szolgáltatások bővítése, a közös ünneplés alkalmainak megszervezése stb. Ezen – helyi szempontból fontos – közjavak elérése adja a modern települési közösség bázisát. Bár a lokalitás érdekközösséget teremt, mégsem tartható a helyi társadalom helyi közösségként való definiálása: „A helyi közösség a

lokális társadalmak egyik fontos, de korántsem kimerítő közösségnél lazább, önkéntes alapon szerveződő viszonyrendszert jelent⁷⁷.

A fentiek alapján *települési közösség* alatt azoknak az aktoroknak, illetve hálózataiknak összességét értem, akiket a település fizikai tere köt össze (mint élettér), s akik érdekeltek a számukra adott természeti és épített környezet megóvásában és fejlesztésében, a helyi szolgáltatások és életminőség színvonalának emelésében, a helyi identitás formálásban, egymás kölcsönös támogatásban. Ezekért a célokért aktívan tenni is akarnak, ennek érdekében egymással rendszeresen interakcióra lépnek, s az együttműködés változatos kereteit építik ki.

A részvétel elvét emelik ki a közösségfejlesztéssel foglalkozó hazai szakmai anyagok is (Arapovics – Vercseg 2017: 7-9). A fenti értelemben nevezhetjük helyi közösségeknek településfejlesztő, faluszépítő, hagyományápoló, természetvédő, rendvédelmi stb. egyesületeket és csoportokat. Ezekben a közösségekben a közös célok érdekében megvalósuló kooperáció mellett adott a modern világ közösségeire jellemző nyitottság (szabad csatlakozás), valamint a rendszeres interakció révén a szocializáció és értékképzés lehetősége. Aktivitásuk fokozásával ezek a csoportok a civil társadalom élő alapsejtjeivé válhatnak (vö. Varga A. – Vercseg 1998). A helyi közösség kategóriája - fenti tág definíció alapján - magába foglalja a települési intézményeket, pozíciókat; kiemelten a nem piaci, hanem közösségi célú munkahelyeket (önkormányzat, oktatási, kulturális és szociális intézmények), mivel esetükben (működésük sajátosságai miatt) nem csak a fizikai közelség és rendszeres interakció, hanem a helyi társadalom céljai érdekében való tevékenység is megvalósul.

A helyi közösség tehát az adott lokalitáshoz kapcsolódó csoportok, szervezetek, intézmények, pozíciók és állampolgárok interakciós tere, konkrétabban a helyi társadalom közügyek szempontjából mozgósítható, aktív csoportjainak érdekegyeztetési színtere.

A fenti definíciós kísérletekhez néhány további megjegyzés, kitétel is kapcsolódik:

1. Az önkéntesség, a lakóhelyválasztás szabadsága (Bensman – Vidich 1997: 27-28) csak megkötésekkel alkalmazható a települési közösségekre, mivel a jövedelmi viszonyok, az igények, az információval való ellátottság is meghatározó a döntésben (vö. Gans 1973: 64-87). A leszakadó településeken élők jelentős része számára az adott településen tartózkodás kevésbé a szabad választás, sokkal inkább gazdasági kényszerfolyamatok eredője.
2. A helyi csoportokhoz, szervezetekhez való kapcsolódás szabadsága a vidéki településeken a személyes viszonyok adottságaival együtt értelmezhető. A személyes kapcsolatok gyakran érzelmekkel, ellentétekkel, konfliktusokkal terheltek, ezért a

⁷⁷ A helyi társadalom fogalmának magyarországi értelmezése szempontjából komoly jelentőséggel bírt az 1980-as években, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében Böhm Antal és Pál László vezetésével kibontakozó diskurzus. Pál László a helyi társadalmak vizsgálata során a közösségi lét és a demokratikus szerveződések szempontjából fontos elemeket (részvétel, kötődés, elégedettség, perspektíva, integráció és kooperáció) helyezte a középpontba (vö: Pálné 1988, A. Gergely 1993).

kistelepülési közösségek jellemzői nem adekvátak a modern, virtuális, hálózatos közösségek átjárhatóságával és nyitottságával.

3. A vidékre jellemző negatív migrációs trendek miatt szerteágazóvá vált rokoni kapcsolatok, a helyben elérhető szolgáltatások szűkössége és a közlekedési feltételek javulása a városi központok, illetve a településen kívüli desztinációk irányába tolja el a kistelepülési népesség kötődéseit, kapcsolatait.
4. A modern kommunikáció új csatornái, a média eszközei - sajtáságaiknál fogva - sokkal inkább a fogyasztói tömegtársadalomhoz kapcsolják a vidéki kistelepülések tagjait, mint saját helyi közösségeikhez.
5. A társadalmi tőke kistelepülési vizsgálata árnyalja a fenti képet: a kölcsönös kötelezettségek és teljesítések hálózatai és az információáramlás helyi csatornái nem minden esetben feleltethetők meg a közös célok mentén létrejövő közösségi formációknak. Különösen igaz ez a hátrányos helyzetű térségekben élők által működtetett, a segítségnyújtás és kölcsönadás/kapás, viszonzott támogatások rendszere által jellemezhető együttműködésekre. Míg a kistelepülési szinterek központi, a civil társadalom közösségeihez aktívabban kapcsolódó szereplőire, cselekvőire és szervezeteire alkalmazható az összekapcsoló társadalmi tőke fogalma, addig a szegényebb csoportokra inkább az összetartó és az összekötő társadalmi tőke (vö. Füzér 2017: 13-14). Az előbbi esetében a családi és rokoni (falusi gettók esetében etnikai) kapcsolatok a döntőek, az utóbbinál az egyes rétegekhez tartozók közötti szolgáltatások és teljesítések (pl. napszámba járás, segítő munka a rászorulókról, jövedelemkiegészítés biztosítása a helyi gazdálkodók részéről) dominálhatnak.
6. A társadalmi tőkével kapcsolatos vidékkutatások további előnye, hogy rámutatnak arra, hogy a rurális társadalmak fejlődése, a helyi közösségek helyzete nem értelmezhető a külső szereplőkkel épített kapcsolatrendszer elemzése nélkül (Megyesi 2011: 69-83).

Lokális vidéki közösségek a globális világban

A hely, a „locus” kulcsfontosságú tényező, mivel a jelenségek és folyamatok térben allokáltak. A globalitás jelentése csak módosítja, de nem szünteti meg a lokalitás szerepét (Tóth J. 2007: 57-66). Mai világunkban ugyanakkor a helyi közösségek fejlődése, sajátosságainak átalakulása csak a globalizációs trendek összefüggéseiben értelmezhető. A világgazdaság folyamatai, a tömegkommunikációban bekövetkezett változások elemi erővel fejtik ki hatásukat a lokális társadalmakban.

Beszélhetünk a vidéki szinterek (fentebb jelzett) hálózatosodásáról, komplexitásának erősödéséről, az együttműködések és partnerségek újabb formáiról, a helyi politika, gazdaság és társadalom szövetségeit értve alatta (Kovách 2012: 130-131). Az információs technológia a rurális térségekben is terjed, sok helyütt javult a közlekedés minősége is, csökkent pl. a magyarországi falvak és városok közötti „digitális szakadék” is, erősödött a média befolyása (vö. Csurgó 2006: 311-346).

A globális gazdaság keretei között a vidék javai (tisztta környezet, friss levegő, nyugalom, hagyományok, adalékok nélkül készülő helyi élelmiszerek stb.) árucikké válnak, nő az irántuk való kereslet. Erősödik a felfogható, átlátható, megélhető életér utáni nosztalgia (Csurgó 2014). A fejlett társadalmakban jelentős a jobb életfeltételeket kereső városiak vidékre

irányuló migrációja, valamint a falusi turizmus szerepe. A kiköltözők és turisták jelenléte és az általuk képviselt értékrend átalakítja a kistelepülések helyi társadalmait. A transzformáció – a vizsgált problémák szintjén – leginkább a tradicionális, komplex közösségek megszűnésében és az új típusú, partikuláris célok megvalósítására törekvő hálózatok, érdekközösségek kialakulásában ragadható meg⁷⁸ (Kovách 2012: 133-134).

A gazdasági globalizáció eredményeként átalakul a térszerkezet. Kiemelkednek a nagyobb tőkeabszorpciós képességgel jellemezhető, dinamikusan fejlődő központok a hozzájuk kapcsolódó, jó közlekedési helyzetű agglomerációs településekkel; ugyanakkor leszakadnak gyorsforgalmi utaktól távolabb fekvő, a prosperáló centrumoktól elzárt térségek (Enyedi 2004). Az eltérő jövedelemszerzési és fogyasztási lehetőségek által meghatározott migráció heterogén helyi társadalmakat eredményez, amelyek különböző feltételeket teremtenek a közösségfejlődés szempontjából.

A globalizáció másik – a gazdasági változásokhoz szorosan kapcsolódó – fejleménye a lokális terek sebezhetőségének fokozódása, a bizonytalanság erősödése (vö. Hankiss 2012). Ennek a változásnak legmarkánsabb megnyilvánulása a környezeti veszélyek és problémák globalizálódása, a kockázatok feletti kontroll elvesztése, a mögöttes összefüggések rendszerének átláthatatlansága. „...a döntéshozatal társadalmi színtere és társadalmi felelőssége elválik azoktól a helyektől és időpontoktól, ahol más, idegen népesség válik lehetséges fizikai és társadalmi sérelmek elszenvedőjévé” (Beck 2008: 197). A globális világhoz való kapcsolódással a kistelepülések népessége számára csökken a helyi konfliktusok önerőből való kezelésének lehetősége (a problémák háttérben lévő okok egy része általában túlmutat a települési és a nemzeti szinteken), s nő a kiszolgáltatottság érzése.

A kultúranropológus Arjun Appandurai a lokalitás kapcsolatokat és kontextusokat (kevésbé a térbeliséget) kifejező komplex fogalmának konkrét megvalósulásaként a *szomszédság* terminusát alkalmazza, amely reálisan megragadható, társadalmi reprodukcióra képes közösséget jelöl (2001: 3-4). A lokalitás reális megvalósítását a globális világ több folyamata is akadályozza. A modern állam intézményeivel, az állampolgári viszonyrendszer erősítésével, az ellenőrzés struktúráival homogenizálja az ellenőrzése alatt tartott területet. Nő a szakadék a területiség, a szubjektum és a kollektív mozgalmak között. A szomszédsági kötelékeket az elektronikus média megerősödése is jelentősen erodálja (2001: 14-27).

A globalizáció ugyanakkor serkenti és erősíti a lokális szintű közösségi szerveződéseket. Egyrészt kinyitja a teret: elősegíti a hálózatosodást, az új típusú gazdasági, társadalmi és politikai kapcsolatok kialakulását (Castells 2005), másrészt meggyengíti a korábban stabilnak tűnő nemzetállami kereteket. Az állami szint egyre kevésbé képes biztonságot nyújtani a világgazdasági válságok, pénzügyi hatalmak, környezeti katasztrófák ellenében. A mindennapi élet feletti kontroll kikerül a hagyományok szabályozó védelméből (Giddens 2005). Az egyének és csoportok helyi szerveződéseit éppen az instabilitás, a hiányzó védelem motiválja: megszervezni, megvalósítani, biztosítani mindazt, amire a felsőbb szintek

⁷⁸ Pl.: A hagyományos területhasználattal szemben a vidék esztétikai minősége értékelődik fel (Kovách 2012:134).

képtelenek; kielégíteni a valós szükségleteket megélve az egyéni és közösségi autonómiát, megvalósítva szubszidiaritás elvét.

Összegzés, további kutatási irányok

A vidéki térségek helyi közösségeinek vizsgálata során - történeti-szakirodalmi összegzés segítségével - körvonalazódtak a közös kultúrán, közös tudaton, szerves együttélésen alapuló lokális közösségektől a tudatos választással, rendszeres interakció során, a közös érdekek bázisán létrehozott modern közösségeken át a globalizációs trendek által befolyásolt információs kor virtuális közösségeinek jellemzői. A lokalitás kulcsfontosságú szerepét az infokommunikációs technológiák alkalmazása sem szünteti meg, ugyanakkor átalakul a hely jelentősége: közös érdekeket generáló tényezővé válik, lehetőséget ad az együttműködésre, bázisává válva a szolidaritásnak és a hatékonyabb érdekérvényesítésnek. Az előnyösebb helyzetben lévő vidéki települések helyi közösségei eredményesebben kapcsolódnak a magasabb szintű, a lokális fejlesztésekre is hatást kifejtő hálózatokhoz, míg a leszakadó térségekben - a helyi erőforrások hiányával és a társadalmi erózióval összefüggésben - visszaszorulnak a hatékony közösségi formációkat megalapozó tényezők.

Alaposabb, empirikus vizsgálatot igénylő kérdés, hogy mely konkrét tényezők erősítése, fejlesztése generál nagyobb fokú helyi biztonságot, illetve milyen eszközökkel érhető el a helyi társadalom tagjainak minél szélesebb bevonása, integrációja a helyi közösségekbe. A hátrányos helyzetű térségek szempontjából jelentős, az integráción túlmutató nézőpontként jelenik meg a különböző adottságokkal, lehetőségekkel, eltérő identitáselemekkel rendelkező egyének és csoportok hatékony együttműködésének, az ún. *inkluzív közösségeknek* vizsgálata (Csurgó - Légmán 2015). A felértékelődő online hálózatok, virtuális közösségek szerepének kutatása is kihívást jelent a társadalomtudományos szakemberek számára a rurális terek kontextusában. Az elmúlt időszak fejleményei megmutatták, hogy a marginalizálódó vidéki népességre jellemző digitális szakadék a távoktatás hiányosságaiában is jelentkezik (Keller - Hubert 2020). A vidéki életminőség emelése szempontjából elengedhetetlen a népesség aktívabb részvétele az mind az online közösségek, mind pedig a lokalitás által generált érdekek mentén szerveződő helyi közösségekben.

Irodalom

- A. Gergely András (1993): *Urbanizált méhkas, avagy a helyi társadalom*. Budapest: MTA PTI – Akadémiai Kiadó.
- Alexander, Jeffrey C. (1998): *Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization*. London: Sage Publications.
- Appadurai, Arjun (2001): A lokalitás természete. *Regio*, 12(3): 3–31.
- Arapovics Mária – Vercseg Ilona (2017): *Közösségfejlesztés. Módszertani útmutató*. Budapest: Szabadtéri Néprajzi Múzeum – NMI – OSZK.
- Bauman, Zygmunt (2013): *Community: Seeking Safety in an Insecure World*. Cambridge: Polity Press.

- Beck, Ulrich (2008): *Világkockázat–társadalom. Az elveszett biztonság nyomában*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Bensman, Joseph – Vidich, Arthur J. (1996): A közösség formái radikálisan megváltoztak. In Gosztonyi Géza (szerk.): *Közösségi szociális munka*. Budapest: SOTE.
- Bertalan László (2001): Max Weber cselekvésemlélete és cselekvéstipológiája. *Szociológiai Szemle*, 2001 (3): 113–136.
- Bourdieu, Pierre (1978): Rekonverziós stratégiák. In Bourdieu, Pierre (szerk.): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Kiadó, 350–378.
- Castells, Manuel (2005): *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Cohen, Anthony (1985): *The Symbolic Construction of Community*. London: Routledge.
- Coleman, James S. (1988): Social capital in the creation of human capital. *The American Journal of Sociology*, 94: S95–S120.
- Csepeli György (2000): *A Szociálpszichológia vázlatja*. Budapest: Jászöveg Kiadó.
- Csigó Péter (2006): Kereskedelmi média és késő modern individualizáció. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Budapest: Napvilág Kiadó, 311–346.
- Csurgó Bernadett (2014): A vidék nosztalgiája. *socio.hu*, 4(2): 1–20.
- Csurgó Bernadett – Légmán Anna (2015): Lokális közösség, megtartó közösség. Elméleti megközelítések a lokális közösség integráló szerepének vizsgálatához egy vidéki településen. *Socio.hu*, 5(4): 50–66.
- Dahrendorf, Ralf (1997): *After 1989 – Morals, Revolution and Civil Society*. London: Palgrave Macmillan.
- Durkheim, Émile (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Enyedi György (2004): A magyar településfejlődés integrációs kihívásai az ezredfordulón. In Csizmady Adrienne – Husz Ildikó (szerk.): *Település– és városszociológia*. Budapest: Gondolat Kiadó, 90–97.
- Farkas Péter (2005): *Egymásba kapaszkodva. Település és közösségfejlesztés a globalizáció korában*. Budapest: L’Harmattan.
- Füzér Katalin – Gerő Márton – Sik Endre – Zongor Gábor (2005): *A társadalmi tőke növelésének eszközei fejlesztéspolitikai eszközökkel*. Budapest: Nemzeti Fejlesztési Hivatal – TÁRKI Társadalomkutatási Intézet. Elérhető: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a768.pdf> (Letöltve: 2021. 06. 25.)
- Füzér Katalin (2017): *A projektessített város*. Pécs: Publikon Kiadó.
- Gans, Herbert J. (1973): A városi és a kertvárosi életmód. In Szelényi Iván (szerk.): *Városszociológia*. Budapest: Gondolat Kiadó, 64–87.
- Giddens, Anthony (2005): *Elszabadult világ. Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?* Budapest: Napvilág Kiadó.

- Hankiss Elemér (1983): *Közösségek válsága és hiánya*. In Hankiss Elemér (szerk.): *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest: Magvető Kiadó, 205–240.
- Hankiss Elemér (2012): *A Nincsből a Van felé*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Keller Tamás – Kiss Hubert János (2020): *The evolution of the relationship between dealy of gratification and socioeconomic status during Covid-19–indiced online education*. CERS–IE Working Papers 49. Elérhető: <https://kti.krtk.hu/wp-content/uploads/2020/11/CERSIEWP202049.pdf> (Letöltve: 2021. 06. 25.)
- Kovách Imre (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. Budapest: Argumentum Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- MacIver, R.M. – Page, Charles H. (1997): *A közösség az, amelyben az egyén teljes életet élhet*. In Gosztonyi Géza (szerk.): *A szociális munka elmélete és gyakorlata 3. Közösségi szociális munka*. Budapest: Budapesti Szociális Forrásközpont, 19–20.
- Marx, Karl (1978): *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Megyesi G. Boldizsár (2011): *A társadalmi tőke, mint a vidékfejlesztési folyamatok értelmezési kerete*. In Dupcsik Cs. – Kovách I. – P. Tóth T. – Takács Judit (szerk.): *Nézőpontok. Fiatal kutatók tanulmányai*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézet, 69–83.
- Miszlivetz Ferenc (1999): *A civil társadalom nyomvonalai az új európai térben*. In Csefkó Ferenc – Horváth Csaba (szerk.): *Magyar és európai civil társadalom*. Pécs: MTA RKK DTI – Pécs–Baranyai Értelmiségi Egyesület, 178–193.
- Némedi Dénes (1996): *Durkheim. Tudás és társadalom*. Budapest: Áron Kiadó.
- Pálné Kovács Ilona (1988): *Min dolgozik a „helyi társadalom” csoport? Tér és Társadalom*, 2(1): 79–80.
- Parsons, Talcott – Shils, Edward A. (1988): *Értékek, motívumok és cselekvésrendszerek. A társadalmi rendszer*. In Némedi Dénes (szerk.): *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről*. Szociológiai Füzetek 45. Budapest: ELTE Szociológiai Intézet és Továbbképző Központ, 5–37.
- Redfield, Robert (1947): *The folk society*. *American Journal of Sociology*, 52(4): 293–308.
- Rheingold, Howard (2000): *The Virtual Community. Homesteading on the Electronic Frontier*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Simmel, Georg (1973): *A nagyváros és a szellemi élet*. In Szelényi Iván (szerk.): *Városszociológia. Szöveggyűjtemény*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 251–266.
- Szécsi Gábor (2013): *Nyelv, média, közösség. Közösségfogalom és nyelvi kommunikáció az információ korában*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Szöllősi Gábor (2013): *Constructing communities around symbolic public issues: Instrumental and symbolic aspects*. *Szociális Szemle*, 2013(1–2): 42–53.